

Հ. Մ. ՉԱՄՁԵԱՆԻ ԳԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ ՇԱՐԱՀԻՒՍՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ». 1969, p. 8-10, էջ 217)

Բառակապակցութիւնների հասկացութիւնը Չամչեանի մօտ

Բառակապակցութիւնները կ'են դ'ան ի լեզուի մէջ շատ վաղուց են գոյութիւն ունեցել, սակայն հարցի տեսական կողմին քերականները շատ ուշ են անդրադարձել: Վերջին մի քանի տասնամեակներում է, որ լեզուաբանական եւ քերականական աշխատութիւններում այս հարցը առաջ է քաշուել:

Բառակապակցութեան հասկացութիւնը միասնական ըմբռնում ու բացատրութիւն չունի արդի լեզուաբանների եւ քերականների մօտ: Ոմանք բառակապակցութիւն են համարում երկու կամ աւելի բառերի միասին իրար հետ կապակցուած այնպիսի դործածութիւնը, որը շարահիւսական ըմբռնում չէ. ոմանք ենթակայի ու ըստորոդեայի եւ նախադասութեան այլ երկու անդամների կապակցուած դործածութիւնը եւս բառակապակցութիւն են համարում եւ այլն:

Շարահիւսութիւնը արդի վիճակում ուսումնասիրում է նաեւ բառակապակցութիւնները: Ինչպէս բառերն են շարահիւսութեան նիւթը կազմում, դառնում են նախադասութեան անդամներ, այդպէս էլ բառակապակցութիւններն են շարահիւսութեան նիւթը դառնում: Տարբերութիւնն այն է, որ բառակապակցութիւններն արդէն որոշ չափով փոփոխուած եւ կապակցուած են, ուստի եւ աւելի մօտ են շարահիւսական ըմբռնումներին, քան նախադասութեան ատարձր կազմող առանձին բառերն առհասարակ: Բառակապակցութիւնները խօսքի բաղադրամասեր են,

սակայն առանց ստորոգման, նրանք լամաստ ունեն, որոշ հասկացութիւն են արտայայտում, բայց միտք չեն արտայայտում: Այս կապակցութիւնները նախադասութեան կառուցուածքի մէջ հանդէս են դալիս որպէս կիսով չափ պատրաստի նիւթ, իսկ կապակցութեան մէջ երբեմն հանդէս դալով նաեւ որպէս ամբողջական անդամներ:

Օրինակ՝ առաջին դաս ... դարնանային օր ... արեւ ու դարուն ... հետեւակ եւ ձիււոր զինուորներ: Այս բառակապակցութիւնները խօսքի մէջ կարող են հանդէս դալ նաեւ նախադասութեան դերով, նախադասութեան իմաստ ստանալ այլ նախադասութիւնների շնորհիւ, սակայն խօսքից դուրս դրանք քերականական այնպիսի կապակցութիւններ են, որոնք միասնական են, արտայայտում են առանձին հասկացութիւններ, բայց դեռ նախադասութիւններ չեն, որովհետեւ նրանցում բացակայում է ստորոգման դադափարը: Այսպէս, բառակապակցութիւնները նախադասութեան մէջ, միւս բառերի կապակցութեան տարբերութեամբ կարող են դառնալ խօսքի հաղորդակցման միջոց:

Բառակապակցութիւնները շարահիւսական դրական իրողութիւն են: Ս. Զուլայեցուց, Կոստանդնուպոլսեցուց ե Պադտասար Դպրից յետոյ Չամչեանը չորրորդ քերականն է, որ զիտակցել է բառակապակցութիւններ շարահիւսական նման դերը եւ դրանք քննութեան է տուել իր դասորդքերում: Չամչեանը միանգամայն ճիշտ է նկատել, որ «նախադասութիւն» եւ «բառակապակցութիւն» հաս-

ըմբռնումով շարահիսութիւնն է, որը, ինչպէս արդէն ասել ենք, Չամչեանի մօտ բարձր գնահատականի է արժանացել: «Յաղաղս համաձայնութեան մասանց բանի» (խօսքի մասերի համաձայնութեան մասին) գլուխը նուիրուած է կապակցութեանը, որ շարագրուած են համաձայնութեան եւ խնդրառութեան հարցերը: Ի դէպ, ասենք, որ խնդրառութիւն եղբւր հայ շարահիսութիւնութեան պատմութեան մէջ առաջին անգամ զործածել է Մ. Չամչեանը եւ այդ եղբւր որոշ ճշգրտումով մէկընդմիջող մտել է մեր շարահիսութեան համակարգի մէջ եւ իր գոյութիւնը շարունակում է առայսօր: Չամչեանի կարծիքով քերականութեան արուեստի հանդիսութիւնն այս մտով է պայծառանալու եւ ճշմանալու, որովհետեւ նախորդ երկու բաժիններում սովորած բառերն իրենց թեւումներով ու յատկութիւններով այստեղ է, որ համաձայնութեան ու խնդրառութեան միջոցով պէտք է խօսքի խնդրքը կազմեն, այստեղ է, որ բառերն իրար հետ կապակցելով պէտք է խօսք գառնան, ցոյց տան իրենց ողջ պերճակելութիւնը, արտայայտչական բոլոր նրբերանգները: Տեսնելով այս ամէնը՝ ուսանողները պէտք է զուարճանան ու բերկրանք ապրեն: Ինչպէս որ հօդի մշակը իր քրտինքով աճեցրած բերքը հաւաքելիս խրախմանքի սեղան է նստում եւ ուրախանում, ճիշտ աղբյուր էլ ուսանողները շարահիսութեան միջոցով պէտք է խօսք կազմեն, որի հետեւանքով էլ նրանց հոգիները կը սկսեն պարարտանալ: Շարահիսութեան նման գնահատականը միանգամայն նոր է եւ ցոյց տալիս, որ Մ. Չամչեանը լիովին գիտակցել է նրա դերը եւ, ճիշտ այսօրուայ նման, քերականութեան մէջ ճանաչել է նրա իրաւահաւաստարարօր վիճակը:

«Հանդիսութիւն արուեստի քերականութեան յայտ մասին պայծառանալ» գրում է քերականը — զի ի մօին բառք առ միմեանս եկեալ պէտքէս համաձայնութեամբ կազմեն խնդրոյս բանի՝ որով եւ միտք ուսանողաց տեսեալ զիսայտայ

բառից ընդ իրեարս յայս սեղան զուարճանան եւ բերկրին. եւս եւ ախորժանօք վայելեն զպտուղս վաստակոց իւրեանց, զոր վաստակեցին յառաջին եւ յերկրորդ մասին: Եւ յանձանձիրն հաշակել՝ սկսանին պարարտանալ ողիք նոցա յանուշութենէ կազմաւորութեան բանից»¹⁵:

Ինչպէս ասացինք, Մ. Չամչեանի մօտ ընդ շարահիսութիւնը շարագրուած է «Համաձայնութիւն մասանց բանի» գլխում: Նա համաձայնութիւնը համարում է խօսքի մասերի կապակցութիւնը միմեանց: Իր նախորդներէն Չամչեանը տարբերում է նրանով, որ ընդունում է համաձայնութեան ութ տեսակ (նախորդները մօտ այդ համաձայնութիւնը երեք էր կամ չորս)՝ ըստ հեղինակի՝ «եղանակ ըստ ութից մասանց բանի»¹⁶:

Ինչպէս նկատում ենք, Չամչեանը «շարահիսութիւն» եղբւր չի գործածում, այս հարցում հետեւելով Մխիթար Սեբաստացուն եւ միւսներին: Չնայած այս թերութեանը, քերականի երկասիրութիւններում ակնյայտ նորութիւնն այն է, որ հակառակ իր նախորդներին, «հոլովառութիւն» եղբի փոխարէն գործ է ածում «խնդրառութիւն» եղբւր, որը եւ յետագայ քերականներին ուղղութիւն է տալիս եւ անփոփոխ ձեւով մտնում է մեր շարահիսութեան պատմութեան մէջ ու իր գոյութիւնը շարունակում է մինչեւ մեր օրերը:

Բացի այս, այս բաժնում տեղ են գտել բացայայտիչ-բացայայտեալ, յատկացուցիչ-յատկացեալ, աճը բալի, խնդիր եւ այլ հասկացութիւններ, որոնք զուտ շարահիսութեան իրողութիւններ են:

Առաջնորդից պարզ երեւում է, որ Մ. Չամչեանը բաւական բարձր է գնահատել շարահիսութեան դերը խօսքի կառուցման գործում: Մխիթար Սեբաստացուց եւ Պապաստար Դպրից յետոյ, սա մեծ առաջադիմութիւն էր մեր քերականագիտութեան պատմութեան մէջ:

15. ՁԱՄՉԵԱՆԻ, Քերականութիւն Հայկական լեզուի, Տփլիս, 1826 թ., էջ 227:

16. Նոյն տեղում:

թիւնը «բան»ի (նախադասութեան — Յ. Մ.), ը չադկապը «բան»ի եւ նրա խօսքի մասերի հետ :

Հետաքրքիր է սրան հետեւող բացատրութիւնը, որովհետեւ այնտեղ արդէն գործածուել են շարահիւսական եզրերը: «Յայտարարի ութ համաձայնութիւնս առաջի դէին ութ հարկաւոր դիտելիք ի շարադրութեան — դրում է նա — որք են սոքին. ա. բացայայտիչ եւ բացայայտեալ, բ. յատկացուցիչ եւ յատկացեալ, գ. ածական եւ դոյական (որոշիչ եւ որոշեալ հասկացութեամբ — Յ. Մ.), դ. յարերական եւ յարարերեալ, ե. անուն բայի (ենթակայի հասկացութեամբ — Յ. Մ.), զ. խնդիր, է. արդելիչ խնդրոյ, ը. նախդիր»²⁰ :

Չամչեանը այս խօսքի մասերի համաձայնութիւնը շարադրելուց յետոյ անդրադառնում է հարցման եւ պատասխանի համաձայնութեանը: (Մ., 1859, էջ 228) Իսկ սրանից յետոյ անդրադառնում է խօսքի (կամ նախադասութեան) զանազան տեսակի շարադասութեանը: (Մ., 1859, էջ 229) :

Շատ ուսանելի է Չամչեանի զբքի մեթոդական տարրը: Քերականական վերլուծութիւնների բաժնում հեղինակը մեթոդական բացատրութիւններ է տալիս, որով եւ հեշտացնում է նիւթի ընկալումը եւ նպաստում նրա իւրացման գործին :

Այս մասին անհրաժեշտ էր խօսել, սակայն նիւթի ծաւալը եւ այլ հանդամանքներ թոյլ չեն տալիս մեզ այդ հարցին անդրադառնալու :

Այժմ ծանոթանանք նախադասութեան իւրաքանչիւր անդամի բնորոշմանը :

Անուն կամ տէր բայի

Չամչեանի մօտ, այսօրուայ նման, ենթակայ եզրը չկայ, բայց կայ ենթակայի հասկացութիւնը: Բայի համաձայնութեան մասին խօսելիս՝ նա մի քանի անգամ յիշատակում է ենթակայի հասկացութիւնը, այսպէս՝ «Որպէս հարկ է գործողութեանց կամ կրողութեանց ունիլ նախ՝ գործող կամ զկրող. եւ երկրորդ՝

զեզը գործողութեանց, կամ ենթակայ, կամ զպատճառ եւ կամ զգործի...»։ «սոյնպէս եւ բայից հարկ է ունիլ նախ՝ զանուն բայի, որ նշանակեցէ զգործողն, այսինքն՝ զտէր գործողութեանց, կամ զկրողն»²¹ :

Ենթակայի, կամ ինչպէս ինքը՝ հեղինակն է տուած, «անուն բայի»ի «տէր բայի»ի մասին յատուկ սահմանում է տալիս: «Անուն բային է այն — դրում է Չամչեանը — որ նշանակէ զտէր գործողութեան. այսինքն զգործողն կամ զկրողն, եւ կամ զայն որ լինի»²² :

Այսպէս, անուն տակաւ՝ Չամչեանը հասկանում է գոյականը, ածականը եւ թուականը: Բայց ենթակայի դերով կարող են հանդէս գալ ոչ միայն անունները, այլեւ խօսքի միւս մասերը, ինչպէս՝ զերանտեսները, ընդունելութիւնը, «իսկ երբեմն եւ աներեւոյթ բայք եւս — դրում է նա — երբեմն իբր անուն վարին, նոքա եւս լինին բազում անգամ անուն բայի...»²³ : Քերականն այս բանը աւելի մանրամասնօրէն է բացատրում իր գրքի յաջորդ էջերում. օրինակ՝ «Այլ աներեւոյթքն զոր յօդ եւ ունիցին, լինին անուն բայի միշտ յերրորդ դէմս. զոր օրինակ ա) նստելս վեհադոյն քնաւիցդ ոչ է իմ, այլ Քրիստոսն: Բ) Տիրելս ամենեցուն՝ խնայել տայ քեզ յամենեւեան: Գ) Ողորմելն չթողու դարձանին խնդրել: Սոքա բազում անգամ առանց յօդի եւս լինին անուն բայի. մասնաւոր էական բայից, զոր օրինակ. մեկնել ի չարեաց՝ է հանձար. ուր աներեւոյթ բայս մեկնել առանց յօդի լեալ է անուն բայիս է»²⁴ :

«Եւ քանզի — դրում է քերականը — յատկապէս անուններ եւ դերանուններ եւ ընդունելութիւնք կարգին նշանակել ըդգործողն կամ զկրողն, նոքա միայն յատկապէս անուն բայի...»²⁵ :

20. Մատուցում, 1859 թ., էջ 144, 1830 թ., էջ 277. 1859 թ. Շուշի, էջ 302, Վենետիկ, 1801 թ., էջ 183-184:

21. Շուշի, 1859 թ., էջ 443:

22. Վենետիկ, 1859 թ., էջ 192:

23. Նոյն տեղում, էջ 193:

24. Նոյն տեղում, էջ 196:

25. Նոյն տեղում, էջ 192:

պէտք է ասել ու զրել «Իշխան մեղ զու եւ որդի քո եւ որդիք որդւոց քոց» եւ ոչ թէ՝ «Դու եւ որդի քո իշխեսցէ» եւ այլն (Վեհեօտիկ, 1859 թ., էջ 197) :

Եթէ անուն բային ըստ ձևի «Լեզական» է, իսկ ըստ իմաստի ու նշանակութեան «բաղմաւորական», ապա բայը զրուելու է յողնակի թուով. օրինակ՝ «Հինդն ի նոցանէ յիմարք էին» : Կամ՝ «Եթէ երկու աղայցեն ի մի երկանս, մին տունուցու, և միւսն թողուցու» (Շուշի, 1859 թ., էջ 457) : Այս նախադասութեան մէջ աղայցեն բայը զրուած է յողնակի թուով, որովհետեւ անուն բային երկու թուականն է :

Եթէ անուն բային հաւաքական անուն է, ինչպէս՝ գունդ, ամբոխ, զօրք եւ այլն, կամ՝ հանրական անուն է, օրինակ՝ ամենայն, եւ կամ կրկնակ է, այսպէս՝ մի մի այր ցընկեր, այր ու ձի, ապա զբանց հետ զործածուող բայը երբեմն զրուած է յողնակի՝ համաձայն զբանց բաղմաւորական նշանակութեան. այսպէս՝ «Տիրեցին աշխարհիս Հայոց՝ աղպն Սասանաց պարսիկ» : Կամ՝ «Ժողովուրդն ուրախացան ի բանս նորա» (Շուշի, 1859 թ., էջ 458) :

Եթէ բայը զիմաստը է, ենթական զըրուելու է ուղղական հոլովով. օրինակ՝ «Պապարեցին նեղութիւնքն, եւ հնաս հանդիստն» : Պապարեցին եւ եհաս բայերի ենթակաները անշուքիւմն եւ հանգիստն զրուած են ուղղական հոլովով, որովհետեւ բայերը զիմաստը են :

Իսկ եթէ բայը անդէմ է, ինչպէս աներեւոյթ բայերը, դերբայները, զբաղէմ բայերը, անուն բային զրուելու է սեռական հոլովով. օրինակ՝ Այն է ժամանակ, յորում երանութիւնքն լնուն. աղբատաց մեծանալ եւ սգաւորաց եւ հեզոց զվերին երկիրն ժառանգել : Աղբատաց, սգաւորաց եւ հեզոց անուն բայիները զրուել են սեռական հոլովով մեծամալ, միսիքարել եւ ժառանգել բայերի անդէմ լինելու պատճառով : Եթէ այս բայերը որոշեալ դէմքով զրուէին, ապա ենթակաները ուղղական հոլովով պէտք է զրուէին, ինչպէս՝ Աղբատք մեծանան, սգաւորք

միսիքարին եւ հեզք ժառանգեն զվերին երկիրն :

Դերանունները երբեմն զրուում են նաեւ տրական հոլովով. օրինակ՝ փափաքեաց անձն իմ ի ցանկալ ինձ յիրաւունս քո :

Յարակատար եւ զերակատար ժամանակ ունեցող բայերի ստորագատական անցեալի ենթակաները կարող են զրուել նաեւ սեռական հոլովով, օրինակ՝ «Եւ իմ եղեալ է ի մտի իմում բաղում չարարանք կարճել զձեղ ի կենաց ձերոց» :

Սեռական դերանունը՝ իմ, այստեղ հանդէս է եկել՝ եղեալ է բայի համար որպէս անուն բայի (ենթակալ) կամ՝ Գտեալ է ձեր յատուածեղէն տառիս, զի մի՛ մոռացայց զձեղ : Այստեղ էլ գտեալ է բայի ենթակալ է սեռական հոլով զրուած ձեր դերանունը (Վեհեօտիկ, 1859, էջ 193-4) :

Գոյականները, անունները կարող են հանդէս զալ ածականաբար, այսինքն՝ որորչի զրուում. օրինակ՝ «Ո՞ր ապառաժ սիրտ... ի յիշատակէն զայս ոչ երկրպագէ առաջի նոցա» : Այս նախադասութեան մէջ ապառաժ գոյականը սիրտ գոյականի հետ զործ է ածուել ածականաբար, իբրեւ որոշիչ : Կամ՝ «Սպառէր եւ մաշէր զխաւար խորհուրդս նորա» (Վեհեօտիկ, 1859 թ., էջ 169) : Կարող են այդ կերպ զործածուել նաեւ ազգերի անունները. օրինակ՝ Յոյն լեզու ուսեալ : Որ կոչի ի հայ բարբառ կորուստ. Ձառնն մեծ զըրուականաց մայր փայտիւք : Այս կերպ՝ «Եպիսկոպոսն անուն ի հելլենացի լեզուէ է», ուր եպիսկոպոս բառը անուն բառի համար զըրուել է իբրեւ ածական (որոշիչ) եւ կամ իբր բացայայտիչ :

Քանի որ գոյականները, ըստ Ձամէնանի, մեծ մասամբ հանդէս են զալիս որպէս ենթակալ, իսկ մասամբ նաեւ որորչի, ինչիւր ու այլ կարգի լրացումներ, ուստի չեքականն այդ մասին յաջորդաբար խօսում է բացայայտիչ ու բացայայտեալի, յատկացուցչի ու յատկացեալի մեկնութիւնները տալիս :

(Շար. 2)

ՅԱՎՈՐ Մ. ՄԻՆԻՍԻԱՐԵԱՆ